

- ९.१ भागपेढी पद्धती – अर्थ
- ९.२ भागपेढी पद्धतीचे महत्त्व
- ९.३ भागपेढी पद्धतीचे फायदे
- ९.४ भागपेढी पद्धतीचे घटक
- ९.५ भागपेढी संबंधित संकल्पना/संज्ञा
- ९.६ भागपेढी पद्धतीची कार्यपद्धती
 - ९.६.१ डिमॅट प्रक्रिया
 - ९.६.२ आयपीओ संदर्भात
 - ९.६.३ हस्तांतरण बाबतीत
 - अ) ऑफ मार्केट ब) मार्केट
- ९.७ भारतातील भागपेढी – अ) एनएसडीएल ब) सीडीएसएल
- ९.८ फरक

प्रस्तावना

प्रतिभूती दोन प्रकारे धारण केल्या जाऊ शकतात.

अ) भौतिक ब) इलेक्ट्रॉनिक/डिमटेरियलाईज

प्रतिभूती म्हणजे भाग, कर्जरोखे, बंधपत्रे, म्युच्युअल फंडांचे युनिट्स, सरकारी रोखे इत्यादी.

(अ) **भौतिक स्वरूपातील प्रतिभूती** : याचा अर्थ प्रतिभूती कागदी प्रमाणपत्राच्या स्वरूपात धारण केल्या जातात. भौतिक स्वरूपात प्रतिभूती धारण करण्यातील अडचणी पुढीलप्रमाणे :

- १) **जोखीम** : कागदी स्वरूपातील दाखले गहाळ होऊ शकतात, खराब होऊ शकतात, फाटू शकतात, चोरी होऊ शकतात, हाताळताना चुकीच्या ठिकाणी जाऊ शकतात, इत्यादी.
- २) **दुय्यम प्रतिसाठी प्रयत्न** : मूळ प्रमाणपत्र हरवल्यास नक्कल दाखल्याच्या प्रती मिळविण्यासाठी वेळ, प्रयत्न व पैसा खर्च होतो.
- ३) **प्रतिभूती वाटपामध्ये विलंब** : नवीन प्रतिभूतीचे वाटप करावयाचे असल्यास त्या वाटपास अधिक विलंब लागतो.
- ४) **प्रतिभूतीचे हस्तांतरण आणि संक्रमण करण्यास विलंब** : प्रतिभूतीचे हस्तांतरण आणि संक्रमण करताना भौतिक दाखल्याची प्रत्यक्ष हाताळणी करण्यामुळे विलंब होतो.
- ५) **अयोग्य वितरणाचा धोका (Bad Delivery)** : प्रतिभूतीच्या खरेदी विक्रीच्या वेळी ते फाटलेले असू शकते, बनावटी असू शकते किंवा चुकीचे प्रमाणपत्रही असू शकते इत्यादी.

भारताच्या वेगवान उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थेत भाग बाजाराची महत्त्वाची भूमिका असून ती जुन्या संकल्पनांवर आधारित असू शकत नाही आणि म्हणून १९९६ मध्ये डिपॉझिटरी पद्धती आणली. ज्यामध्ये प्रतिभूती इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात धारण केल्या जातात.

(ब) **इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील प्रतिभूती** : कागद विरहित किंवा इलेक्ट्रॉनिक किंवा डिमटेरियलाईज स्वरूपात प्रतिभूती धारण करण्याची ही भागपेढी (Depository) पद्धती आहे.

डिपॉझिटरी पद्धती विषयी या पाठामध्ये स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे.

१.१ भागपेढी पद्धती – अर्थ

प्रतिभूती ठेवण्याचे मध्यवर्ती ठिकाण अशी केली आहे. डिपॉझिटरी ही अशी संस्था आहे जी प्रतिभूतीची मालकी सभासदाच्या वतीने इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने हस्तांतरित करते. ही अशी संस्था आहे जी गुंतवणुकदाराच्या विनंतीनुसार प्रतिभूती इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीत ठेवते आणि प्रतिभूतीच्या व्यवहारासंबंधी सेवा पुरवते.

प्रथम डिपॉझिटरीची स्थापना १९४७ मध्ये जर्मनी येथे झाली. भारतात डिपॉझिटरी कायदा १९९६ मध्ये संमत करण्यात आला. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणाच्या धोरणामुळे व १९९१ पासूनच्या आर्थिक क्षेत्रातील सुधारणांमुळे भारतीय भांडवल बाजार बराच वाढला आहे. आधुनिक आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील स्पर्धात्मक प्रणालींमध्ये सुधारणा करून अर्थव्यवस्था बळकट करण्याची गरज होती. भारतात प्रतिस्पर्धी बहु डिपॉझिटरी पद्धतीचा स्वीकार केला आहे.

भारतातील दोन डिपॉझिटरी – एनएसडीएल व सीडीएसएल

- डिपॉझिटरी पद्धती व बँकिंग पद्धती चांगल्या प्रकारे समजण्यास मदत होईल.

डिपॉझिटरी पद्धती	बँकिंग पद्धती
१. या पद्धतीत प्रतिभूती सुरक्षित ठेवल्या जातात.	१. हे रक्कम/पैसे सुरक्षित ठेवते.
२. त्या विशिष्ट ओळख क्रमांक असलेल्या डिमेंट खात्यामध्ये ठेवल्या जातात.	२. खातेदाराची खाती असलेल्या खात्यात ज्यास विशिष्ट क्रमांक आहे, त्यामध्ये रक्कम/पैसा असतो.
३. वाटप व हस्तांतरणादरम्यान प्रतिभूतीची कोणतीही भौतिक हाताळणी होत नाही.	३. पैशाची कोणतीही भौतिक हाताळणी होत नाही.
४. खात्यामधील प्रतिभूतीचे हस्तांतरण नोंदी करून केले जाते.	४. खात्यांमधील रकमेचे अन्यत्र हस्तांतरण हे नोंदी करून केले जाते.

भागपेढी पद्धतीमध्ये डिपॉझिटरी ही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात भाग सुरक्षित ठेवणारी परिरक्षक (Custodian) असते आणि भागपेढीचा प्रतिनिधी (Depository participant) ही गुंतवणूकदार आणि भागपेढीमधील मध्यस्थ/दुवा म्हणून कार्य करते.

१.२ भागपेढी पद्धतीचे महत्त्व

भांडवल बाजाराच्या यशस्वी कार्यामध्ये डिपॉझिटरी ही महत्त्वाची भूमिका बजावते. ते खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

- १) कागदी स्वरूपातील प्रतिभूती पद्धतीमध्ये असणाऱ्या जटील आणि जास्त संख्येने कागदपत्रे हाताळण्याची समस्या दूर करते.
- २) अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून कागदविरहित व्यापाराची संधी देते.
- ३) प्रमाणपत्र साठवणे/सांभाळणे आणि हाताळणे यातून सुटका होते.
- ४) भौतिक स्वरूपातील प्रतिभूती प्रमाणपत्र सांभाळणे व हाताळणे यावरील खर्च व श्रम यामध्ये बचत होते.

१.३ भागपेढी पद्धतीचे लाभ/फायदे

अ) गुंतवणूकदाराच्या दृष्टीने :

- १) **जोखमीचे निर्मूलन :** भौतिक प्रमाणपत्रासंबंधीच्या सर्व जोखमीचे निर्मूलन होते जसे, विलंब, गहाळ होणे, चोरीस जाणे, खराब हाताळणी, इत्यादी.
- २) **सुरक्षितता :** भांडवल बाजारातील प्रतिभूती हाताळणी करण्याचा हा सर्वात सुरक्षित मार्ग आहे. संपूर्ण पद्धती डिपॉझिटरी कायद्यांतर्गत कार्य करते आणि सेबीद्वारे परीक्षण केले जाते. उदा. गुंतवणूकदार त्याचे खाते फ्रीज (Freeze) मोडमध्ये कुलूपबंद स्थितीत ठेवण्याची सूचना डिपॉझिटरी पार्टिसिपंटला देऊन प्रतिभूतीचे नावे किंवा/आणि जमा होणे टाळू शकतो.
- ३) **सोपे भाग हस्तांतरण :**
 - (अ) हस्तांतरण अर्ज भरणे व सादर करणे आवश्यक नसते.
 - (ब) तसेच भौतिक स्वरूपात भाग हस्तांतरणावर असलेले मुद्रांक शुल्क लागू नाही.

(क) प्रतिभूतीच्या हस्तांतरणाच्या प्रक्रियेचा कालावधी कमी केला जातो आणि प्रतिभूती व रोख रक्कम अनावश्यकपणे अधिक काळ गुंतून राहत नाही.

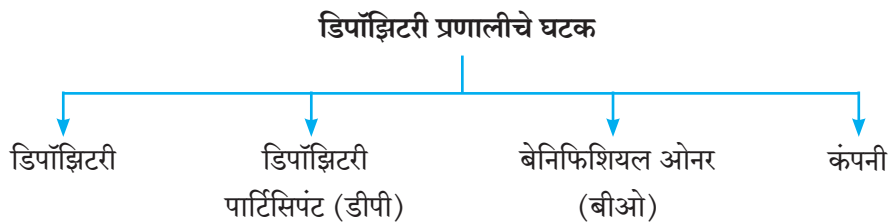
- ४) **खात्यावरील अद्ययावत माहिती व सूचना :** गुंतवणूकदारास डी.पी.द्वारे तसेच डिपॉझिटरीद्वारे धारण केलेल्या प्रतिभूतीची आणि व्यवहाराच्या स्थितीची माहिती दिली जाते.
- ५) **कर्जास तारण :** डिमॅट प्रतिभूती बँक आणि वित्तीय संस्था कर्जासाठी तारण म्हणून अग्रक्रमाने स्वीकारतात आणि व्याज आकारणीचा दर देखील कमी असतो.
- ६) **संच खरेदीची आवश्यकता नाही :** सम आणि व्यस्तसंच (lots) स्वरूपात भागधारण करण्याची पद्धती नष्ट करते.
- ७) **नामनिर्देशन सुविधा :** वैयक्तिक गुंतवणूकदार नामनिर्देशन सुविधेचा लाभ घेऊ शकतात त्यामुळे गुंतवणूकदाराचा मृत्यू झाल्यास वारस नोंद प्रक्रिया सुलभ होते.
- ८) **स्वचलित जमा नावे :** प्रतिभूतीवर परिणाम करणाऱ्या कंपनीने केलेल्या बदलाच्या कृतीच्या बाबतीत गुंतवणूकदाराचे खाते आपोआप जमा नावे केले जाते. यालाच 'व्यवसायिक कृती' (Corporate action) म्हणतात. कॉर्पोरेट ॲक्शनची काही उदाहरणे : लाभांश वाटप, बोनस भाग वाटप, हक्कभाग वाटप, मुदती पूर्वीच कर्जरोख्याची परतफेड, विलीनीकरण आणि अधिग्रहण, इत्यादी.

ब) कंपनीच्या दृष्टीने :

- १) **अद्ययावत माहिती :** गुंतवणूकदारांविषयी अद्ययावत माहिती डिपॉझिटरीद्वारे पुरवली जाते.
- २) **खर्च व श्रम याची बचत :** नवीन प्रतिभूती वाटप, बोनस वाटप, हस्तांतरण, इत्यादीचे वेळी प्रमाणपत्र मुद्रणासाठी व वितरणात येणारा खर्च, वेळ श्रम कमी होतात.
- ३) **उत्तम गुंतवणूकदार व कंपनी नातेसंबंध :** कंपनी संबंधी प्रमाणपत्रे गहाळ झाल्यामुळे, स्वाक्षरीत फरक पडल्यामुळे, येणाऱ्या तक्रारी व विनंती निवारणामध्ये जाणारा वेळ वाचतो. गुंतवणूकदारांशी अधिक चांगले संप्रेषण होऊन कंपनीची पत वाढते.
- ४) **आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक :** चांगल्या आणि जलद सेवा देऊन परदेशी गुंतवणूक आकर्षित करता येते.

९.४ भागपेढी पद्धतीचे घटक :

भागपेढी पद्धती खालील घटकाच्या मदतीने कार्यान्वित होते.

१) भागपेढी :

- १) भागपेढी ही मध्यवर्ती बँकेसारखी एक संस्था आहे जिथे गुंतवणूकदाराच्या विनंतीनुसार प्रतिभूती इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात ठेवल्या जातात.
- २) अशा प्रतिभूतीच्या व्यवहाराशी संबंधित वेगवेगळ्या सेवा पुरवतात.
- ३) गुंतवणूकदारांच्या प्रतिभूती सुरक्षित ठेवण्यासाठी डिपॉझिटरी जबाबदार आहे.
- ४) डिपॉझिटरीबरोबर गुंतवणूकदारांचा थेट संबंध/व्यवहार नसतो.
- ५) डिपॉझिटरी ही कंपनी व गुंतवणूकदार यांच्यात दुवा म्हणून कार्य करते.

अधिक माहिती

भारतातील भागपेढी :

- १) सेबीकडे नोंदणी झालेल्या NSDL व CDSL या दोन डिपॉझिटरी संस्था आहेत.
- २) कंपनी कायद्याखाली डिपॉझिटरीची 'कंपनी' म्हणून नोंदणी झालेली असते.
- ३) सेबी कायदा १९९२ नुसार डिपॉझिटरी म्हणून नोंदणीकृत असणे आवश्यक आहे व सेबीकडून व्यवसाय प्रारंभ प्रमाणपत्र घ्यावे लागते.
- ४) सेबीच्या पूर्वमान्यतेसह पोटनियम/नियमावली तयार करावे लागतात.
- ५) डिपॉझिटरी सेवा पुरविण्यासाठी एकापेक्षा अधिक डी.पी. शी करार केले पाहिजेत.
- ६) सेबीच्या सर्वोत्तम निर्देशन व समाधानासाठी व्यवहारातील आवश्यक माहिती सुरक्षित ठेवण्यासाठी आणि व्यवहाराची अयोग्य हाताळणी रोखण्यासाठी पुरेशी यंत्रणा उपलब्ध असली पाहिजे.
- ७) डिपॉझिटरी पुढीलपैकी एक किंवा अधिक संस्थांनी स्थापन केली पाहिजे.
 - अ) सार्वजनिक वित्तीय संस्था
 - ब) बँक
 - क) विदेशी बँक
 - ड) मान्यताप्राप्त भाग बाजार
 - ई) वित्तीय सेवा देणारी व्यावसायिक संस्था/कंपनी
 - फ) विदेशात स्थापन झालेली किंवा मान्यताप्राप्त असलेली प्रतिभूती बाजारात परिरक्षक, शोधन किंवा व्यवहार पूर्ण करण्यासंबंधी सेवा देणारी केंद्र शासन मान्यताप्राप्त व्यावसायिक संस्था.
 - ग) वित्त सेवा पुरविणारी विदेशात स्थापन झालेली व केंद्र शासन मान्यताप्राप्त संस्था.
- ८) डिपॉझिटरी ही गुंतवणूकदारांच्या (लाभप्रद मालकाच्या) वतीने प्रतिभूतीची नोंदलेली मालक असते व त्यांच्या वतीने प्रतिभूतीचे हस्तांतरण करते.
- ९) डिपॉझिटरीची कायदेशीर चौकट
 - अ) सेबी कायदा १९९२
 - ब) सेबी (भागपेढी व प्रतिनिधी) सुधारणा नियमन २०१२
 - क) भागपेढीची नियमावली
 - ड) कंपनी कायदा.

२) डिपॉझिटरी पार्टिसिपंट (डी. पी.) / भागपेढीचा प्रतिनिधी

- १) ही डिपॉझिटरीची प्रतिनिधी असते.
- २) सेबी कायद्यान्वये डिपॉझिटरी पार्टिसिपंट ही नोंदणीकृत असते. सेबी अधिनियम (डिपॉझिटरी अँड पार्टिसिपंट) १९९६ अंतर्गत नमूद केलेले अधिकार व जबाबदाऱ्या प्राप्त असतात.
- ३) डिपॉझिटरीद्वारे नियुक्त मध्यस्थ म्हणून डी. पी. काम करते.
- ४) डिपॉझिटरी व गुंतवणूकदार यांच्यामधील दुवा म्हणून डी.पी. काम करते.
- ५) हे थेट ग्राहकाशी व्यवहार करते हे वेळोवेळी खात्याचे विवरण पाठवते.
- ६) प्रतिभूतीची बँक म्हणून डी. पी. चे कार्य असते.
- ७) हा डिमटेरियलायझेशन सुलभ करतो.

- ८) हक्कभाग, बोनसभाग इत्यादी वाटपाच्या वेळी डी. पी. कडून प्रतिभूती डिमॅट खात्यात जमा केल्या जातात.
- ९) दिलेला लाभांश, व्याज इत्यादी पटकन जमा करण्याचे काम डी. पी. कडून होते.
- १०) इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने व्यवहार पूर्तता डी. पी. करते.
- ११) डी. पी. म्हणून खालील संस्था कार्य करतात.
 - अ) वित्तीय संस्था
 - ब) बँका
 - क) मान्यताप्राप्त विदेशी बँका
 - ड) परिरक्षक (Custodian) : म्युच्युअल फंडाच्या मालमत्तांचे व्यवहार पाहण्यासाठी जबाबदार संस्था.
 - ई) भागदलाल
 - फ) शोधन व्यवसाय संस्था (Clearing Corporation)
 - ग) बिगर बँकिंग वित्त पुरवठा संस्था (NBFC)
 - ह) भागविक्री निबंधक संस्था (Registrar to an issue)/भाग हस्तांतर नोंदणी संस्था (Share Transfer Agent)
- १२) प्रत्येक गुंतवणूकदाराच्या प्रतिभूती डिमॅट खात्याची डी. पी. नोंद ठेवते.
- १३) डी.पी ला अद्वितीय ओळख क्रमांक असतो.

३) बेनिफिशियल ओनर (बी. ओ.)

- १) बी. ओ. हा प्रतिभूतीचा गुंतवणूकदार आहे. ज्यांनी डिपॉझिटरीच्या सेवेचा लाभ घेतला आहे.
- २) डिपॉझिटरीने धारण केलेल्या प्रतिभूतीवरील बी.ओ.चे सर्व हक्क, फायदे हे प्रतिभूती संदर्भात असलेल्या जबाबदाऱ्यांना आधिन राहून असतात.
- ३) बी. ओ. हा गुंतवणूकदार आहे ज्याचे नावे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रतिभूती ठेवण्याच्या उद्देशाने डिपॉझिटरीमध्ये डिमॅट खाते उघडले जाते. डी. पी. कडून मिळणाऱ्या सेवेसाठी बी. ओ. सेवा शुल्क देत असतो.
- ४) बी. ओ.ना डिपॉझिटरी आणि डी.पी.चा ग्राहक देखील म्हटले जाऊ शकते.
- ५) बी. ओ.ला विशिष्ट खाते क्रमांक दिलेला असतो ज्यामध्ये प्रतिभूती ठेवल्या जातात.

४) इश्युअर कंपनी

- १) याचा अर्थ अशी कंपनी जिने प्रतिभूतीचे डिमॅटीकरण केले आहे.
- २) कंपनीने डिपॉझिटरीकडे नोंदणी करणे आवश्यक आहे.

१.५ भागपेढी पद्धतीच्या संबंधित संकल्पना/संज्ञा

भागपेढी पद्धतीला अधिक स्पष्टपणे समजण्यासाठी काही संकल्पना स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.

- १) डिमटेरियलायझेशन – (डिमॅट) – ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे नोंदणीकृत डी.पी.कडे भौतिक प्रमाणपत्रे देऊन इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात रूपांतरित केली जातात. गुंतवणूकदाराने भरलेला DRF डिमॅट विनंती अर्ज प्रमाणपत्रासह डी. पी. कडे व डिपॉझिटरीकडे पाठविला जातो. तदनंतर ते इश्युअर कंपनीकडे पाठविले जाते व त्याच्या मान्यतेनंतर डिपॉझिटरी डी. पी. कडे डिमॅट खात्यात प्रतिभूती जमा करते.
- २) रिमटेरियलायझेशन (रिमॅट) – ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील प्रतिभूतीचे भौतिक कागद स्वरूपातील प्रमाणपत्रात रूपांतरण केले जाते. ग्राहकाकडून आर.आर.एफ (RRF) च्या स्वरूपात लेखी विनंती डी.पी.ला व त्यांच्याकडून इश्युअर कंपनीला आणि डिपॉझिटरीला पाठविले जाते. इश्युअर कंपनी प्रमाणपत्रे मुद्रित करते आणि ग्राहकाला पाठवते आणि त्याच वेळी डिपॉझिटरीला रिमॅट विनंती मान्य केल्याची पुष्टी करते. डिपॉझिटरी ही डिपीद्वारे त्या प्रतिभूतीच्या ग्राहकाचे खाते नावे करते.

३) फंगिबिलिटी (Fungibility) – वित्तीय संज्ञेनुसार फंगिबिलिटी म्हणजे अदलाबदल करता येण्याजोगे. काही वित्तीय मालमत्ता फंगिबिल असतात तर काही फंगिबिल नसतात.

उदाहरणार्थ –

अ) जमीन ही फंगिबिल नाही कारण प्रत्येक जागेला विशिष्ट गुणवत्ता असते. त्यामुळे त्याचे मूल्य कमी अधिक होते.

ब) चलनी नोटा या फंगिबिल असतात. एकाच मूल्याच्या दोन चलनी नोटांमध्ये भिन्नता नसते.

डिपॉझिटरीमध्ये सर्व प्रतिभूती फंगिबिल असतात. डिमॅट केलेल्या प्रतिभूतींना विशिष्ट क्रमांक नसतात. त्यास वेगळे प्रमाणपत्र नसते. कंपनीने वाटप केलेले समान प्रकारच्या समान मूल्याच्या प्रतिभूती या समान असतात त्याची मालकी कोणाकडेही असली तरी इलेक्ट्रॉनिक डिमॅट स्वरूपातील प्रतिभूती या अदलाबदल करता येणाऱ्या, एक दुसऱ्याला पर्यायी असतात आणि त्या एक दुसऱ्यापासून भिन्न नसतात.

४) आय एस आय एन (ISIN) (इंटरनॅशनल सिव्युरिटीज आयडेंटिफिकेशन नंबर) –

१) हा प्रतिभूतीचा सांकेतांक असतो ज्याने विशिष्ट प्रतिभूती ओळखली जाते.

२) त्या-त्या देशातील NNA (नॅशनल नंबरिंग एजन्सी) कडून कंपनीच्या प्रतिभूतींना ISIN दिले जातात.

३) आय.एस.आय.एन. ही मानक क्रमांकन प्रणाली आहे ज्याला जागतिक मान्यता आहे.

४) आय.एस.ओ. (ISO) (इंटरनॅशनल ऑर्गनायझेशन ऑफ स्टॅन्डर्डलायझेशन) हे आय एस आय एन ची रचना परिभाषित (define) करते.

५) भारतामध्ये आय एस आय एन चे कार्य सेबीने एन एस डी एल ला प्रदान केले आहे. भारतामध्ये सेबी NNA ची भूमिका बजावते.

६) रिझर्व बँक ऑफ इंडिया ही सरकारी प्रतिभूतीसाठी आय एस आय एन वाटप करते.

७) आय एस आय एन (ISIN) हा १२ अंकी वर्णांक (alpha-numeric) सांकेतांक असतो. जो तीन गटात विभागलेला असतो.

८) कंपनीला तिच्या प्रतिभूतीसाठी आय एस आय एन साठी आवश्यक दस्तावेज जसे : माहितीपत्रक सादर करावे लागते.

अधिक माहिती

(ISIN) : १) हा १२ वर्णांक ओळख क्रमांक असतो.

२) याचे तीन घटक आहेत – अ) उपसर्ग ब) मूळ क्रमांक क) तपासणी अंक

अ) उपसर्ग : हा दोन अंकी देशाचा सांकेतांक असतो. जो ISO 6166 कडून दिला जातो IN हे भारतासाठी.

ब) मूळ क्रमांक : यामध्ये ९ अंक आणि/किंवा अक्षर असतात.

क) तपासणी अंक : हे ISIN मधील शेवटचा अंक असून वैधता तपासणीसाठी असते.

अधिक स्पष्टीकरण :

१) पहिले दोन वर्ण – देशाच्या सांकेतांकासाठी असतो. उदा. भारतासाठी IN

२) तिसरा वर्ण जे वाटप करणाऱ्या कंपनीचा प्रकार असतो ते पुढील प्रकारे–

i) केंद्र सरकार : A

iv) केंद्र शासित प्रदेश : D

ii) राज्य सरकार : B

v) कंपनी, नियामक कंपनी, महामंडळ : E

iii) महानगरपालिका : C

vi) म्युच्युअल फंड : F

३) पुढील चौथे ते सातवे स्थानांक (4th to 7th Character) हे कंपनीची ओळख दर्शवितात. यातील चौथे, पाचवे, सहावे स्थानांक (4th, 5th, 6th Character) हे अंक स्वरूपात (numericals) आणि सातवे स्थानांक हे वर्णांक रूपात (Alphabet) असते.

- ४) ८ वा आणि ९ वा अंक हे प्रतिभूतीचा प्रकार दर्शवते काही प्रतिभूती सांकेतांक खाली दिले आहेत :
प्रतिभूतीचा प्रकार : समहक्क भाग - 01, डाक बचत योजना - 02, अग्रहक्क भाग - 03,
कर्जरोखे - 12, सरकारी प्रतिभूती - 14.
- ५) १० वा आणि ११ वा अंक हा भागपेढीच्या ISIN पद्धतीत प्रवेश करणाऱ्या इश्युअर कंपनीच्या प्रतिभूतीच्या अनुक्रमाने येणारा क्रमांक असतो.
- ६) शेवटचा अंक हा तपासणी अंक असतो.

उदा. ISIN मध्ये पुढील प्रकारे सांकेतांक दिला जातो.

INE002A01018 = IN E 002A 01 01 8

IN = देशाचा सांकेतांक - भारत India

E = हे वाटप करणारी ही एक कंपनी आहे हे दर्शवते.

002A = कंपनी ओळख

01 = समहक्क भाग

01 = इश्युअर कंपनीच्या प्रतिभूतींना दिलेला अनुक्रमांक नंबर.

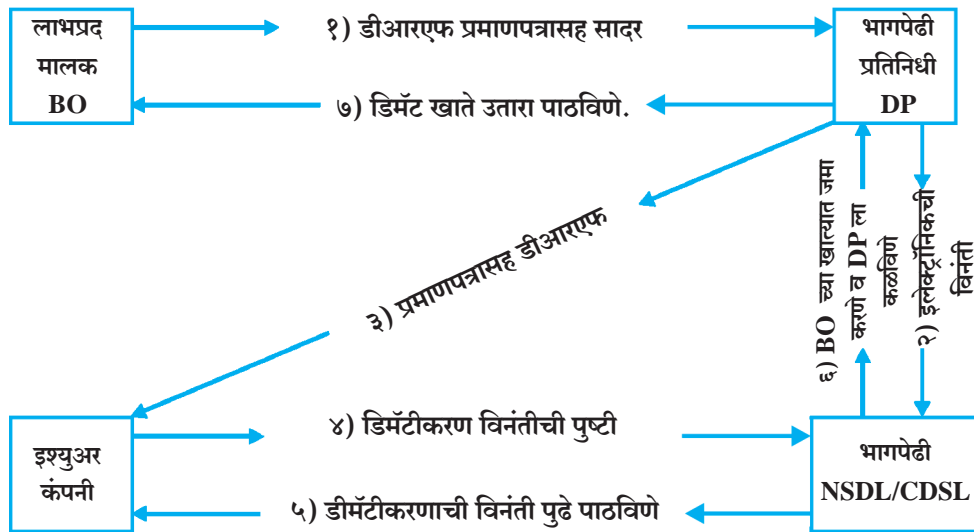
8 = तपासणी अंक

१.६ भागपेढी पद्धतीची कार्यपद्धती

१.६.१ भौतिक स्वरूपातील प्रतिभूतीचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात रूपांतर करणे/डिमॅट प्रक्रिया :

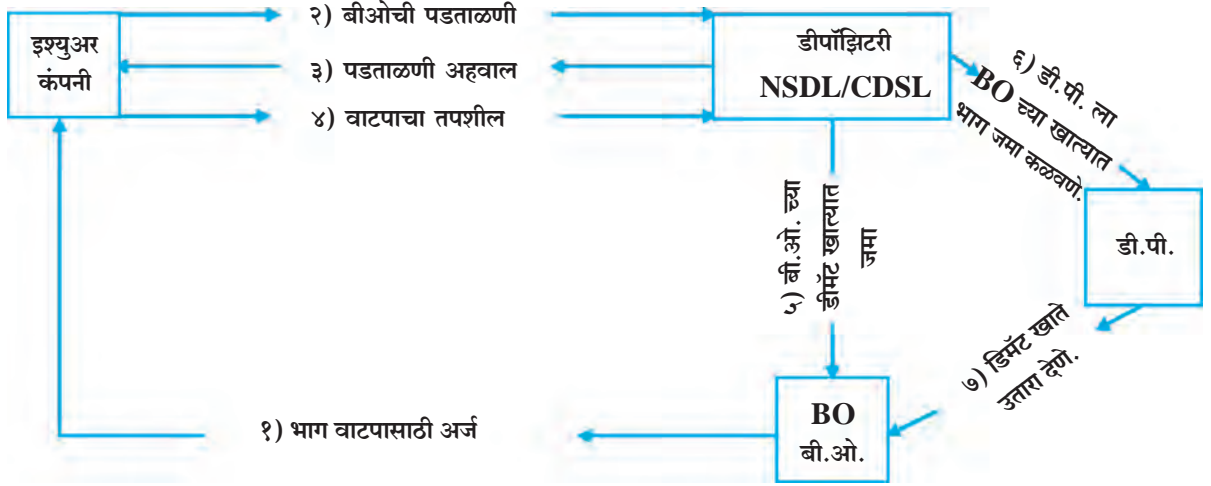
- १) गुंतवणूकदार हा डीआरएफच्या तीन प्रती आणि भाग प्रमाणपत्र डी.पी.कडे सादर करतो.
- २) डी.पी. डिमॅटची विनंती त्यांच्या प्रणालीमध्ये नमूद करते आणि डिपॉझिटरीला डी.आर.एफ. पाठवते.
- ३) डी.पी. भाग प्रमाणपत्र आणि डी.आर.एफ. इश्युअर कंपनीकडे पाठवते.
- ४) इश्युअर कंपनी डिमॅटकरणाची तपासणी करते आणि डिपॉझिटरीला डिमॅटकरणासाठी कळविते.
- ५) डिपॉझिटरी ही आपल्या प्रणालीमध्ये विनंती नमूद करते आणि इश्युअरला पाठवते.
- ६) डिपॉझिटरी गुंतवणूकदाराच्या/लाभप्रद मालकाच्या डिमॅट खात्यात प्रतिभूती जमा करते आणि डी.पी. ला कळविते.
- ७) डी.पी. डिमॅट खात्याचा उतारा गुंतवणूकदाराला कळवते.

उदाहरणासह स्पष्टीकरण (प्रवाह आकृती Flow Diagram)

१.६.२ प्राथमिक समहक्क भाग विक्री (IPO) संदर्भातील भागपेढीची कार्यपद्धती

- १) इश्युअर कंपनीला प्रतिभूती मागणी अर्ज गुंतवणूकदाराने (लाभप्रद मालकाने BO) सादर करावा.
- २) इश्युअर कंपनी लाभप्रद मालकासंबंधीच्या माहितीची पडताळणी डिपॉझिटरीकडे करते.
- ३) लाभप्रद मालकासंबंधी माहितीची पडताळणी करून डिपॉझिटरी आपला अहवाल इश्युअर कंपनीला देते.
- ४) इश्युअर कंपनी डिपॉझिटरीला भाग वाटपाचा तपशील देते.
- ५) डिपॉझिटरी लाभप्रद मालकाच्या डिमॅट खात्यात प्रतिभूती इलेक्ट्रॉनिक रूपात जमा करते.
- ६) डिपॉझिटरी लाभप्रद मालकाच्या डिमॅट खात्यात प्रतिभूती जमा केल्याची माहिती डि. पी. ला कळविते.
- ७) डीपी लाभप्रद मालकाला/गुंतवणूकदाराला डिमॅट खाते उतारा देते.

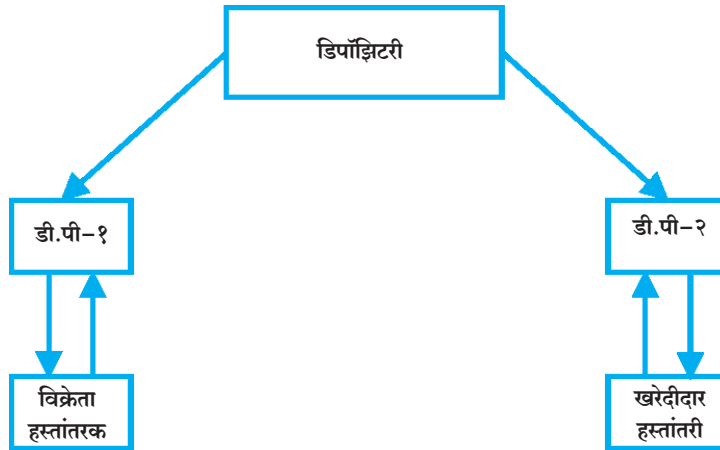

१.६.३ भागपेढी पद्धतीमधील इलेक्ट्रॉनिक/डिमॅट भागांचे हस्तांतरण

१) **भाग विक्री संदर्भात :** हस्तांतरक किंवा गुंतवणूकदार डीआयएसद्वारे (Delivery Instruction Slip) भाग विक्रीची संपूर्ण माहिती डी.पी.ला कळवतो. DIS मध्ये विकावयाच्या भागासंबंधीची माहिती भरून त्यावर सही करतो. प्रतिभूतीची विक्री होते आणि व्यवहाराच्या शेवटी गुंतवणूकदाराच्या डिमॅट खात्यातून प्रतिभूती खर्ची टाकल्या जातात. भाग हस्तांतरण हे ऑफ मार्केट ट्रेड किंवा मार्केट ट्रेडमध्ये करता येते.

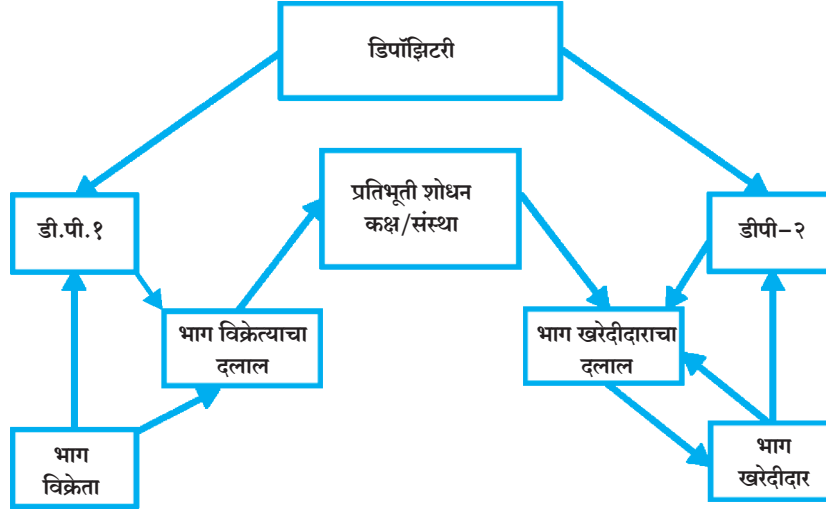
अ) **ऑफ मार्केट ट्रेड :** असे व्यवहार जे दोघांच्या परस्पर सहमतीने परंतु भाग दलाल, भाग बाजार, भाग समाशोधन गृह अशा कोणाच्याही मध्यस्तीशिवाय केले जातात.

उदा. : कायदेशीर हस्तांतरण, भेट, ग्राहक आणि उपदलाल यांच्यातील प्रतिभूतीचे स्थलांतर, नोंद नसलेल्या प्रतिभूतीचे व्यवहार.

प्रक्रिया :

- १) हस्तांतरक म्हणजे विक्रेता - हा डीपीला हस्तांतरणाची सूचना देतो म्हणजे खरेदीदाराच्या खात्याची माहिती डीपीला देतो.
 - २) डीपी डिपॉझिटरीच्या पुष्टीनंतर प्रतिभूती खरेदीदाराच्या म्हणजे हस्तांतरितीच्या खात्यामध्ये जमा करते.
 - ३) खरेदीदार विक्रेत्याला थेट पैसे देतो.
- ब) **मार्केट ट्रेड** - शोधन संस्थाद्वारे जे व्यवहार पूर्ण केले जातात त्यास मार्केट ट्रेड असे म्हणतात. हे व्यवहार भाग बाजारात दलालामार्फत केले जातात.

प्रक्रिया :

- १) हस्तांतरक हस्तांतरणाची सूचना डीपीला देतो तर हस्तांतरकाच्या खात्यातून प्रतिभूती हस्तांतरकाच्या दलालाच्या खात्यात जमा होतात.
 - २) हस्तांतरकाच्या दलालाच्या खात्यातून भाग बाजाराच्या शोधन कक्षाच्या खात्यात वितरण सूचनेनुसार प्रतिभूती जमा केल्या जातात.
 - ३) निधी देय दिवशी प्रतिभूती शोधन कक्षाच्या खात्यातून खरेदीदाराच्या दलालाच्या प्रतिभूती खात्यात जमा होतात.
 - ४) त्यानंतर डिपॉझिटरीच्या मान्यतेनुसार प्रतिभूती खरेदीदाराच्या खात्यात जमा होतात.
- २) **भाग खरेदी संदर्भात** : भाग खरेदीदार/हस्तांतरी आपल्या डी. पी. ला खरेदी केलेल्या भागांच्या तपशीलाबाबत माहिती कळवितो. डिपॉझिटरी योग्य कार्यवाहीनंतर डी. पी. ला भाग हस्तांतरीच्या खात्यात भाग जमा करण्यास सांगते. डी. पी. गुंतवणूकदाराच्या खात्यात भाग खरेदी/विक्रीच्या पुस्तकी नोंदी पूर्ण करते.

१.७ भारतातील भागपेढी

डिपॉझिटरी कायदा १९९६ मुळे भारतात डिपॉझिटरी स्थापनेचा मार्ग खुला झाला. भारतात दोन डिपॉझिटरीज आहेत.

अ) एनएसडीएल ब) सीडीएसएल

अ) **एनएसडीएल** - (नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड)

- १) याची नोव्हेंबर १९९६ मध्ये स्थापना करण्यात आली. ही भारतातील सर्वात मोठी डिपॉझिटरी आहे.
- २) आयडीबीआय - (इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया), युटीआय (युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया) आणि नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज (एनएसई) मार्फत स्थापना झाली.
- ३) एनएसडीएल चे मुख्यालय मुंबई येथे आहे.

- ४) एनएसडीएल ही कंपनी कायद्यानुसार नोंदणीकृत सार्वजनिक मर्यादित कंपनी आहे.
- ५) एनएसडीएल भांडवल बाजारातील गुंतवणूकदार व इतर घटक जसे भाग बाजार, बँका, इश्युअर कंपनी यांना विविध सेवा प्रदान करते.
- ६) एनएसडीएल पुढील सेवाही वितरित करतात जसे खात्याची देखभाल, डिमटेरियलायझेशन आणि रिमटेरियलायझेशन, व्यवहारांची पूर्तता, हस्तांतरण आणि नामनिर्देशन, संक्रमण, लाभांश वितरण, गुंतवणूकदाराचे तक्रार निवारण इत्यादी. गुंतवणूकदाराचे खाते फ्रीज/लॉक सेवा देणे, व्यावसायिक संस्थेची कृती (Corporate action) उदा. हक्कभाग, बोनस भाग वाटप इत्यादी करणे.

ब) सीडीएसएल – सेंट्रल डिपॉझिटरी सर्व्हिसेस लिमिटेड–

- १) सीडीएसएल ने फेब्रुवारी १९९९ मध्ये आपले कामकाज सुरू केले.
- २) याचे प्रवर्तन मुंबई भाग बाजाराने (BSE) इतर बँकासोबत केले.
- i) याचे मुख्यालय मुंबई येथे आहे.
- ii) सीडीएसएल कडे विस्तृत डीपी नेटवर्क आहे आणि देशभरात डिमॅट सेवा उपलब्ध आहेत.
- या दोन्ही संस्थांनी भारतात डिपॉझिटरी पद्धतीच्या यशात महत्त्वाची भूमिका साकारली आहे.

९.८ फरक

डिमटेरियलायझेशन आणि रिमटेरियलायझेशन

मुद्दे	डिमटेरियलायझेशन	रिमटेरियलायझेशन
१) अर्थ	प्रतिभूतीचे भौतिक प्रमाणपत्राचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात रूपांतरित करण्याची ही प्रक्रिया.	प्रतिभूतीचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातून भौतिक स्वरूपात रूपांतरित करण्याची ही प्रक्रिया.
२) रूपांतर	यामध्ये प्रतिभूतीचे कागदी प्रमाणपत्र स्वरूपातून इलेक्ट्रॉनिक/डिजिटल स्वरूपात रूपांतर केले जाते.	यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील प्रतिभूतीचे भौतिक/कागदी स्वरूपात रूपांतर केले जाते.
३) विहित अर्जाचा वापर	यामध्ये (डीआरएफ) डिमॅट विनंती अर्ज गुंतवणूकदार डीपीला डिमटेरियलायझेशन साठी देतो.	यामध्ये (आरआरएफ) रिमॅट विनंती अर्ज गुंतवणूकदार डीपीला रिमटेरियलायझेशनसाठी देतो.
४) क्रम	ही एक प्रारंभिक प्रक्रिया आहे. डिपॉझिटरी पद्धतीचे हे प्राथमिक आणि मुख्य कार्य आहे.	ही एक उलट प्रक्रिया आहे. हे डिपॉझिटरीचे दुय्यम व सहाय्यक कार्य आहे. आधीच डिमॅट केलेल्या प्रतिभूती कागदी स्वरूपात केल्या जातात.
५) प्रतिभूतीची ओळख	डिमॅट भागांना स्वतंत्र ओळख क्रमांक नसतात. म्हणजेच डिमॅट भाग फंगीबल असतात.	रिमटेरियलाईज केलेले भाग हे भाग प्रमाणपत्राच्या रूपात असतात आणि त्यांना स्वतंत्र ओळख क्रमांक असतात.
६) सुरक्षितता	डिजिटल स्वरूपामुळे अनेक धोके कमी झाले आहेत.	यामध्ये प्रमाणपत्र गहाळ होणे, फसवणूक इत्यादी अनेक धोक्याचा सामना करावा लागतो.
७) प्रक्रियेतील कठीणता	डिमॅट ही सोपी प्रणाली आहे. तसेच वेळ खाऊ पद्धत नाही.	रिमॅट ही वेळखाऊ आणि गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे.

टीप : या दोन्ही प्रक्रिया या एकमेकांच्या अगदी उलट प्रक्रिया आहेत. रिमॅट हे डिमॅटच्या परिणामांच्या उलट आहे.

- प्रतिभूती या (अ) भौतिक स्वरूपात किंवा (ब) इलेक्ट्रॉनिक/डिजिटल/अमूर्त (Dematerialised) स्वरूपात धारण करता येतात.
- भौतिक/कागद स्वरूपात प्रतिभूती धारण करण्यात मर्यादा आहेत. उदा. हाताळणीमध्ये फाटणे, जीर्ण होणे, गहाळ चोरी होणे धोके, हस्तांतरणात विलंब, कष्टांचे वाढते प्रमाण, वेळेच्या व आर्थिक दृष्ट्या खर्चिक इ.
- भागपेढी कायदा 1996 मध्ये संमत व प्रस्थापित करून कागदविरहित प्रतिभूती हाताळणे शक्य/सुरू झाले आहे.
- इश्युअर कंपनी व गंतवणूकदार यांना भागपेढी पद्धतीमुळे अनेक फायदे होतात.
- भागपेढी पद्धतीचे मुख्य घटक - भागपेढी (Depository), भागपेढी प्रतिनिधी (D. P.), लाभप्रद मालक (B. O.), आणि इश्युअर कंपनी होय.
- डिमटेरियलायझेशन म्हणजे भौतिक रूपातील प्रतिभूतीचे इलेक्ट्रॉनिक/ अमूर्त स्वरूपात रूपांतर करणे आणि रिमटेरियलायझेशन म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक/ अमूर्त रूपातील प्रतिभूतीचे भौतिक/कागद स्वरूपात रूपांतर करणे.
- भारतात बहुभागपेढी पद्धती (Multi Depository System) आहे. दोन भागपेढ्या (अ) एन.एस.डी.एल (१९९६) (ब) सी.डी.एस.एल. (१९९९)

स्वाध्याय

प्र.क्र. १ अ) खाली दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा.

- मध्ये कागदी रूपात प्रतिभूती धारण केल्या जातात.
अ) भौतिक स्वरूप ब) डिमटेरियलायझेशन क) डिजिटल
- पद्धतीमध्ये विद्यमान प्रमाणपत्र गहाळ होण्याचा धोका असतो.
अ) भौतिक ब) डिमटेरियलायझेशन क) डिजीटल
- भागपेढी पद्धतीमध्ये प्रतिभूतीस्वरूपात धारण केल्या जातात.
अ) प्रमाणपत्र आधारित ब) इलेक्ट्रॉनिक क) भौतिक
- ही प्रतिभूती इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात धारण करणारी संस्था आहे.
अ) डीपी ब) इश्युअर कंपनी क) डिपॉझिटरी
- जेव्हा प्रतिभूतीचे डिमॅटीकरण केले जाते तेव्हा शुल्क दिले जात नाही.
अ) जकात ब) संपत्तीकर क) मुद्रांक
- भारतात डिपॉझिटरी कायदा मध्ये संमत झाला.
अ) १९९९ ब) १९९६ क) १९९९
- भारतात डिपॉझिटरी पद्धती आहे.
अ) एकल ब) बहु क) एक
- हा डिपॉझिटरी पद्धतीचा घटक आहे.
अ) सरकार ब) इश्युअर कंपनी क) विश्वस्त
- ही भारतातील सर्वात जुनी डिपॉझिटरी आहे.
अ) डिओ जोन्स ब) एनएसडीएल क) सीडीएसएल

- १०) डिमॅट खाते कडून उघडले जाते.
 अ) बेनिफिशरीअल ओनर ब) सीडीएसएल क) सेबी
- ११) डिमॅट केलेले भाग आहेत.
 अ) अहस्तांतरणीय ब) फंगीबल क) वाहक
- १२) प्रतिभूतींना विशिष्ट ओळख क्रमांक देणे म्हणजे होय.
 अ) आयबीएम ब) बीबीएम क) आयएसआयएन
- १३) भारतात संस्थात्मक प्रतिभूतींना आयएसआयएन कडून दिले जातात.
 अ) एनएसडीएल ब) केंद्र सरकार क) राज्य सरकार
- १४) ISIN साठी आवेदन सादर करावे लागते.
 अ) कंपन्यांना ब) डीपींना क) डिपॉझिटरीला
- १५) यांना डिमॅट खात्याचे शुल्क भरावे लागते.
 अ) गुंतवणूकदार ब) इश्युअर क) डिपॉझिटरी
- १६) एनएसडीएलचे प्रवर्तक होय.
 अ) एनएसई ब) बीएसई क) एफटीएसई
- १७) सीडीएसएलचे प्रवर्तक होय.
 अ) एनएसई ब) बीएसई क) एफटीएसई

ब) जोड्या जुळवा.

गट 'अ'		गट 'ब'	
अ)	अनियमित/बनावट हस्तांतरण	१)	१९५६
ब)	भागपेढी कायदा	२)	१२ वर्णांक/सांकेतांक
क)	आयएसआयएन	३)	सरकार आणि बँकांना जोडणे
ड)	डिपॉझिटरी पार्टिसिपंट	४)	भारतातील दुसरी भागपेढी
इ)	सीडीएसएल	५)	इश्युअर कंपनी
फ)	भागपेढी	६)	भौतिक पद्धतीमधील समस्या
ग)	बी ओ/ लाभप्रद मालक	७)	१० वर्णांक/सांकेतांक
		८)	भागपेढी आणि गुंतवणूकदार यांना जोडणे
		९)	जगातील पहिली भागपेढी
		१०)	इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील प्रतिभूतीचा परिरक्षक
		११)	इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील समस्या
		१२)	१९९६
		१३)	सरकारी संस्था
		१४)	गुंतवणूकदार

क) खालील प्रत्येक विधानासाठी एक शब्द किंवा शब्दसमूह किंवा संज्ञा लिहा.

- १) या स्वरूपातील प्रतिभूती गहाळ व चोरी होऊ शकते.
- २) इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रतिभूती सांभाळणारी संस्था.
- ३) यापद्धतीत प्रमाणपत्रांचे संग्रहण नाहीसे होते.
- ४) ही प्रणाली प्रतिभूती जलद आणि सुलभ हस्तांतरणाची सोय उपलब्ध करते.
- ५) भारतातील सर्वात जुनी भागपेढी.
- ६) या देशात प्रथम डिपॉझिटरी पद्धती सुरू झाली.
- ७) प्रतिभूतीचा नोंदणीकृत मालक.
- ८) भागपेढीचा मध्यस्त/प्रतिनिधी.
- ९) ही प्रक्रिया प्रतिभूतीचे भौतिक स्वरूपातून इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात रूपांतर करते.
- १०) ही प्रक्रिया प्रतिभूतीचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातून भौतिक स्वरूपात रूपांतर करते.
- ११) याचा अर्थ प्रतिभूतींना विशिष्ट ओळख क्रमांक नसतो.
- १२) डिपॉझिटरी पद्धतीमध्ये प्रतिभूतींना देण्यात आलेला विशिष्ट साकेतांक.

ड) खालील विधाने बरोबर की चूक ते लिहा.

- १) भौतिक स्वरूपातील प्रतिभूती धारण करणे जोखमीचे आहे.
- २) भौतिक स्वरूपातील प्रतिभूती वाटप करण्यात अधिक विलंब लागतो.
- ३) इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील प्रतिभूती हस्तांतरण करणे सुलभ जाते.
- ४) डिपॉझिटरी/भागपेढी पद्धतीमध्ये बनावट/फसवे हस्तांतर होण्याची शक्यता असते.
- ५) भागपेढी पद्धतीचा जगामध्ये सर्वप्रथम अमेरिके (युएसए) मध्ये प्रारंभ झाला.
- ६) भारतामध्ये एकापेक्षा जास्त भागपेढी पद्धती आहेत.
- ७) भागपेढी पद्धती ही बँकिंग पद्धती सारखीच असते.
- ८) भागपेढी प्रतिनिधी (डी.पी.) हा भागपेढी पद्धतीचा एक घटक आहे.
- ९) डीपी हा डिपॉझिटरीचा मध्यस्थ आहे.
- १०) बँक ही एक डी.पी. म्हणून कार्य करू शकते.
- ११) भौतिक स्वरूपातून इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात रूपांतर करण्यासाठी डिमॅट विनंती अर्ज (DRF) आवश्यक आहे.
- १२) विशिष्ट प्रतिभूतींना दिलेला अद्वितीय ओळख क्रमांक (Unique No.) म्हणजे आयएसआयएन (ISIN) होय.

इ) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

- १) प्रमाणपत्र संग्रह संपुष्टात आणणे, प्रमाणपत्राची चोरी, प्रमाणपत्र फाटणे.
- २) एनएसडीएल, सीडीएसएल, एनबीएफसी.
- ३) डिपॉझिटरी, डीपी, आरबीआय.
- ४) डीपी, बीओ, राज्य सरकार.
- ५) इश्युअर, बीओ, केंद्र सरकार.
- ६) डीआरएफ, आरआरएफ, पीपीएफ.

फ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) डिमॅट स्वरूपातील प्रतिभूती जतन करण्याचे मध्यवर्ती ठिकाण आहे.
- २) मध्ये प्रतिभूती जमा/खर्च टाकणे, फ्रीज/कुलूपबंद करणे (freezing/locking) शक्य आहे.
- ३) जगामध्ये सर्वात प्रथम डिपॉझिटरी या वर्षी सुरू झाली.
- ४) भारतीय डिपॉझिटरी कायदा या वर्षी संमत झाला.
- ५) डिपॉझिटरी आणि गुंतवणूकदारामधील हा दुवा आहे.
- ६) गुंतवणूकदाराच्या प्रतिभूतीचे खाते सांभाळते.
- ७) भौतिक स्वरूपातील प्रतिभूती इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात रूपांतर करण्याच्या प्रक्रियेला म्हणतात.
- ८) डिजिटल प्रतिभूतीचे भौतिक प्रतिभूतीमध्ये रूपांतर करण्याच्या प्रक्रियेला म्हणतात.
- ९) इश्युअर कंपनी कडे नोंदणीकृत पाहिजे.
- १०) एखाद्या प्रतिभूतीचा अद्वितीय ओळख क्रमांक म्हणजे होय.
- ११) भारतातील पहिली डिपॉझिटरी आहे.

ग) कंसातील अचूक पर्याय निवडा.

१)

गट 'अ'		गट 'ब'	
अ)	डिमटेरियलायझेशन	१)
ब)	२)	डीपी
क)	जगातील पहिली भागपेढी	३)
ड)	सीडीएसएल	४)

(१९९९, भागपेढीचा मध्यस्थ, जर्मनी, भौतिक स्वरूपातून इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात)

२)

गट 'अ'		गट 'ब'	
अ)	भारतातील पहिली भागपेढी	१)
ब)	२)	रिमटेरियलायझेशन
क)	फंगिबिलिटी	३)
ड)	४)	आयएसआयएन

(१२ वर्णांक सांकेतांक, एनएसडीएल, इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातून भौतिक स्वरूपात, भेददर्शक क्रमांक नसणे.)

ह) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) भागपेढी पद्धत म्हणजे काय ?
- २) 'व्यावसायिक संस्थेच्या कृती' (corporate action) या संज्ञेची उदाहरणे द्या.
- ३) भारतात डिपॉझिटरी कायदा कधी संमत झाला ?
- ४) डीपी म्हणजे काय ?
- ५) डिमटेरियलायझेशन म्हणजे काय ?
- ६) रिमटेरियलायझेशन म्हणजे काय ?

- ७) आयएसआयएन म्हणजे काय ?
८) भारतातील भागपेढीची नावे द्या.

ई) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रतिभूती धारण करणे जोखमीचे असते.
२) इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रतिभूतीचे वाटप व हस्तांतर वेळखाऊ असते.
३) बँकिंग पद्धती भांडवल बाजारात प्रतिभूती कागदविरहीत कार्य करते.
४) भौतिक पद्धतीमध्ये प्रमाणापत्र जतन करणे आवश्यक नसते.
५) भारतात एकल भागपेढी पद्धती आहे.
६) डी. पी. ची नोंदणी भागिदारी कायद्याखाली करावी लागते.
७) डिमॅट खाते डिपॉझिटरीद्वारे उघडले जाते व त्याची देखभाल केली जाते.
८) भौतिक स्वरूपातील प्रतिभूती फंगिबल असतात.
९) ISIN हा कंपनीला देण्यात आलेला क्रमांक आहे.
१०) भारत सरकारच्या प्रतिभूतींना ISIN देण्याचे कार्य हे एनएसडीएल कडून केले जाते.

ज) योग्य क्रम लावा.

१. अ) खात्याचे विवरण मिळवणे.
ब) डिमॅट खाते उघडणे.
क) डिमॅट विनंती अर्ज (DRF) सादर करणे.
२. अ) गुंतवणूकदार (बीओ) इश्युअर कंपनीला प्रतिभूतीसाठी अर्ज सादर करतात.
ब) बीओ च्या खात्यात भाग जमा करण्यासंबंधी भागपेढी डीपीला सूचना देते.
क) इश्युअर कंपनी भागपेढीला भाग वाटपाचा तपशील देते.

प्र.क्र. २) खालील संज्ञा/संकल्पना स्पष्ट करा.

- १) डिपॉझिटरी पद्धती २) डिमटेरियलायझेशन ३) रिमटेरियलायझेशन
४) फंगिबिलिटी ५) आयएसआयएन

प्र.क्र. ३) खालील घटना परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

- १) श्री झेड यांनी पेक्युलर कंपनी लि.चे १०० भाग भौतिक स्वरूपात धारण केले असून ते इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात करण्याची त्यांची इच्छा आहे.
अ) श्री झेड यांचे सीएफडीएच बँक लि. मध्ये बचत खाते आहे या खात्यात डिमॅटसाठी त्याचे भाग जमा केले जाऊ शकतात ?
ब) त्यासाठी कोणत्या प्रकारचे खाते आवश्यक आहे ?
क) डिमॅट नंतर श्री झेड यांच्या समभागाचे परिरक्षक (Custodian) आरबीआय असेल का ?
२) श्री आर यांनी पेक्युलर कंपनी लि.चे १०० भाग डिमॅट पद्धतीमध्ये घेतले आहेत.
अ) त्यांना प्रत्येकी एक भाग पत्नी, मुलगी आणि मुलाकडे हस्तांतरित करायचा आहे ते असे करू शकतात का ?
ब) त्यांना भाग हस्तांतर करण्यासाठी (DRF) किंवा (DIS) यापैकी काय सादर करण्याची आवश्यकता आहे ?
क) ते त्यांच्या पत्नीला डिमॅटखात्यासाठी नामनिर्देशित करू शकतात का ?

- ३) सौ. झेड यांची स्वतःच्या नावे डिमॅट खाते उघडण्याची इच्छा आहे.
- अ) एनएसडीएलच्या मुंबई कार्यालयात जाऊन ते उघडू शकतात का ?
- ब) त्यांना खाते उघडण्यासाठी व देखभालीसाठी पैसे द्यावे लागतील का ?
- क) डिमॅटीकरणासाठी तिला थेट संबंधित कंपनीकडे भाग पाठवावे लागतील का ?
- ४) श्री. एल यांना त्यांच्या २५ भागांचे डिमॅटीकरण करायचे आहे. त्याचा भाग प्रमाणपत्र क्रमांक १०० आहे आणि भागांचे अनुक्रमांक ७६-१०० असे आहे.
- अ) डीपीला विनंती म्हणून कोणता अर्ज भरावा करावा लागेल ?
- ब) डिमॅटनंतर तेच भाग हस्तांतरित करायचे असल्यास त्यास हस्तांतरण अर्ज भरावा लागेल का ?
- क) डिमॅटीकरणानंतर जर भाग हस्तांतरित करायचे असतील तर त्यासाठी भाग प्रमाणपत्र क्रमांक व भाग अनुक्रमांक नमूद करावा लागेल का ?
- ५) श्री. एस यांनी पेक्युलर कं. लि. चे ५० भाग डिमॅट स्वरूपात धारण केले आहेत. कंपनीने रु. ५ प्रतिभाग लाभांश आणि १ : १ या प्रमाणात बोनस भाग जाहीर केले आहेत.
- अ) श्री. एस यांना त्याचा लाभांश कसा मिळेल ?
- ब) त्यांना भौतिक का डिमॅट स्वरूपात बोनस भाग मिळेल ?
- क) लाभांश व बोनस भाग कोणाला मिळणार ? श्री. एस की डिपॉझिटरी (एनएसडीएल)ला.

प्र.क्र. ४) फरक स्पष्ट करा

- १) डिमटेरियलायझेशन आणि रिमटेरियलायझेशन

प्र.क्र. ५) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) प्रतिभूती जतन करण्याच्या भौतिक पद्धतीचे तोटे स्पष्ट करा.
- २) गुंतवणूकदारास भागपेढी पद्धतीचे कोणतेही चार फायदे स्पष्ट करा.
- ३) कंपनीस भागपेढी पद्धतीचे कोणतेही चार फायदे स्पष्ट करा.
- ४) भागपेढी पद्धतीचा घटक म्हणून भागपेढी स्पष्ट करा.
- ५) भागपेढी पद्धतीचा घटक म्हणून डीपी स्पष्ट करा.

प्र.क्र. ६) खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- १) इलेक्ट्रॉनिक प्रतिभूती या भौतिक स्वरूपातील प्रतिभूतीपेक्षा अधिक सुरक्षित आहेत.
- २) डिपॉझिटरी ही सहज आणि जलद भाग हस्तांतरण करते.
- ३) डिपॉझिटरी पद्धतीमुळे वेळ खर्च आणि श्रम कमी होतात.
- ४) भागपेढी पद्धती ही बँकिंग पद्धती सारखीच आहे.
- ५) डीपी हा भागपेढी पद्धतीचा महत्त्वाचा घटक आहे.
- ६) भागपेढी पद्धती भौतिक चे इलेक्ट्रॉनिक आणि इलेक्ट्रॉनिकचे भौतिक प्रतिभूतीत रूपांतरची सुविधा देते.
- ७) आयएसआयएन (ISIN) हा डीमॅटचा आवश्यक घटक आहे.

प्र.क्र. ७) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) भागपेढी परिभाषित करा आणि त्याचे फायदे स्पष्ट करा.
- २) भागपेढी पद्धतीचे घटक स्पष्ट करा.

